

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΓΟΥΤΣΟΣ

ΓΛΩΣΣΑ

Κείμενο, ποικιλία, σύστημα

2η έκδοση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975).

Το βιβλίο τυπώθηκε σε χαρτί
Ελεγχόμενης Καλλιέργειας Δέντρων (fsc)

1η έκδοση: Σεπτέμβριος 2012

Δημήτρης Γούτσος
Γλώσσα – Κείμενο, ποικιλία, σύστημα

© 2020, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ

Εκδόσεις Κριτική
Κεντρική διάθεση: Νευροκοπίου 8, 118 55 Αθήνα
τηλ.: 210 8211470
e-mail: biblia@kritiki.gr
www.kritiki.gr

ISBN 978-960-586-

νοήματα. Πώς διαφέρουν αυτά τα συστήματα επικοινωνίας από την ανθρώπινη γλώσσα;

Καταρχάς, τα σημειωτικά αυτά συστήματα είναι συνήθως περιορισμένα σε έναν από τους τρόπους _____ που χρησιμοποιεί η γλώσσα, επιδεικνύουν _____ **μονοτροπικότητα** δηλαδή *μονοτροπικότητα*: η «ομιλία» των σφυριγμάτων, ένα σύστημα επικοινωνίας μεταξύ ατόμων που βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, εκμεταλλεύεται το φωνητικό-ακουστικό κανάλι μόνο, το σύστημα επικοινωνίας των πλειστηριασμών ή του χρηματιστηρίου εκμεταλλεύεται το οπτικό κανάλι μόνο, ο κώδικας μορς ή η θαλάσσια επικοινωνία το ακουστικό κανάλι μόνο κ.λπ. Ως αποτέλεσμα, το είδος και το πλήθος των νοημάτων που μπορούν να εκφραστούν είναι εξίσου περιορισμένα. (Η νοηματική γλώσσα των κωφών, παρόλο που είναι ουσιαστικά μονοτροπική, διαθέτει αυξημένη πολυπλοκότητα και δεν είναι τεχνητή, με την έννοια ότι διαθέτει μια βιολογική διάσταση και γι' αυτό και αναπτύσσει ποικιλίες: υπάρχουν διαφορετικές εθνικές νοηματικές γλώσσες, π.χ. ελληνική νοηματική, αμερικανική νοηματική, αλλά και διαφορετικές διάλεκτοι και παραλλαγές μέσα στην ίδια νοηματική, όπως ακριβώς και με τη μη νοηματική γλώσσα.) Πιο ανεπτυγμένα συστήματα, όπως π.χ. η παντομίμα και ο χορός στην Ινδία, στην Ιαπωνία, στην Ταϊλάνδη κ.α., συνδυάζουν εκφράσεις του προσώπου με κινήσεις του σώματος, αλλά και πάλι διαθέτουν περιορισμένη πολυπλοκότητα σε σχέση με το σύνολο της φυσικής ανθρώπινης γλώσσας.

Κατά δεύτερο λόγο, πολλά σημειωτικά συστήματα, όπως η ζωγραφική ή τα σήματα της τροχαίας, δεν _____ διαθέτουν *γραμμικότητα*. Οι μονάδες της _____ **γραμμικότητα** δεύτερης άρθρωσης στη γλώσσα διαδέχονται η μία την άλλη στον χρόνο και αποκτούν σημασία ακριβώς από αυτή τη διαδοχή: η σειρά /ρ-ο-η-ά-ο/ έχει μια σημασία, η σειρά /ά-η-ο/ μια άλλη, ενώ η σειρά */ο-ά-η-ο-ρ/ δεν έχει νόημα στα ελληνικά. Η ιδιότητα της γραμμικότητας διέπει βέβαια ολόκληρη την ανθρώπινη γλώσσα: η διαδοχή των συλλαβών

μό-νο έχει στα ελληνικά άλλη σημασία από τη διαδοχή νο-μό, ενώ κάτι αντίστοιχο συμβαίνει με την αλληλουχία των λέξεων *γυαλιά ηλίου* και *ηλίου γυαλιά* ή *ηλιακά γυαλιά* ή των προτάσεων *με είδε και ήρθε* και *ήρθε και με είδε*. Το σύστημα της γραφής βασίζεται ακριβώς στη γραμμικότητα της γλώσσας, παρατάσσοντας γράμματα ή άλλα σημεία με αυστηρά καθορισμένη σειρά (από αριστερά προς τα δεξιά στις ευρωπαϊκές γλώσσες, από τα δεξιά προς τα αριστερά στην αραβική, από πάνω προς τα κάτω στην ιαπωνική κ.λπ.). Η ιδιότητα αυτή αντίθετα δεν είναι παρούσα κυρίως σε σημειωτικά συστήματα που εκμεταλλεύονται το οπτικό κανάλι, όπως τα σήματα της τροχαίας, όπου η σημασία της πινακίδας που απαγορεύει τη στροφή δεξιά δεν εξαρτάται από τη σειρά με την οποία ερμηνεύουμε τα επιμέρους στοιχεία, αν ξεκινήσουμε λ.χ. πρώτα από το κόκκινο τριγωνικό πλαίσιο, προχωρήσουμε στο κίτρινο φόντο και έπειτα στο βελάκι που δείχνει δεξιά ή ανάποδα. Όπως συμβαίνει και σε έναν πίνακα ζωγραφικής, αντιλαμβανόμαστε το σήμα στο σύνολό του, χωρίς επιμέρους διαδοχή των μονάδων που το αποτελούν.

Μία ακόμη πιο σημαντική διαφορά της ανθρώπινης γλώσσας από άλλα σημειωτικά συστήματα σχετίζεται με το είδος των σημείων που χρησιμοποιούνται σε καθένα από αυτά. Σύμφωνα με τον αμερικανό φιλόσοφο Charles Sanders Peirce (Τσαρλς Σάντερς Περς) (1955), υπάρχουν τρία βασικά είδη σημείων: *εικόνες*, *δείκτες* και *σύμβολα*. Στις *εικόνες* υπάρχει μια εικονική ή αναπαραστατική σχέση μεταξύ σημαίνοντος και σημαίνοντος (ή εικονίζοντος και εικονιζόμενου), μια αισθητή αντιστοιχία μεταξύ των δύο, που την αντιλαμβανόμαστε ως φυσική. Για παράδειγμα, ένας χάρτης απεικονίζει μια περιοχή της πόλης με τρόπο αναπαραστατικό, όπως π.χ. και ο χορός της μέλισσας, που αναπαριστά την κατεύθυνση, την ποιότητα της τροφής κ.λπ. Στους *δείκτες* οι δύο όψεις του σημείου συνδέονται μόνο μέσα σε μια συγκεκριμένη κατάσταση (περικείμενο) με μια πραγματική σχέση, από την οποία προέρχεται και η

σημασία του. Για παράδειγμα, ο ανεμοδείκτης δείχνει την κατεύθυνση από την οποία φυσάει ο άνεμος στη συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς μια φυσική δύναμη συνδέει το σημαίνον με το σημαινόμενο. Παρόμοια, η πινακίδα που απαγορεύει τη δεξιά στροφή έχει μια συγκεκριμένη σημασία μόνο στο δεδομένο σημείο που βρίσκεται, ενώ σε ένα άλλο σημείο θα αποκτούσε διαφορετικό περιεχόμενο ή δεν θα είχε κανένα νόημα. Τέλος, στα σύμβολα η σύνδεση σημαίνοντος-σημαινομένου είναι συμβατική, δηλαδή δεν προκύπτει από μια απεικόνιση ενός αντικειμένου, ούτε συνδέεται με πραγματικές σχέσεις σε ορισμένες μόνο περιστάσεις, αλλά ισχύει πάντοτε σε μια κοινότητα λόγω της διυποκειμενικής συμφωνίας των μελών της. Η ανθρώπινη γλώσσα, σε αντίθεση με άλλα σημειωτικά συστήματα, αποτελείται κατεξοχήν από σύμβολα, δηλαδή συμβατικούς συνδυασμούς σημαινόντων και σημαινομένων.

Στη διαπίστωση αυτή φθάνει και ο Saussure, ο οποίος κάνει λόγο για τη *συμβατικότητα* ή το *αυθαίρετο* (arbitraire) του γλωσσικού σημείου, με την *συμβατικότητα* έννοια ότι η σχέση σημαίνοντος-σημαινομένου είναι ανατιολόγητη, δεν βασίζεται σε άλλα στοιχεία πέρα από τη διυποκειμενική σύμβαση, και γι' αυτό ακριβώς είναι διαφορετική σε κάθε γλώσσα. Η συμβατικότητα ή το αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου είναι η ιδιότητα που ερμηνεύει την ποικιλία των φυσικών γλωσσών μεταξύ τους, οι οποίες χρησιμοποιούν διαφορετικές φωνήσεις για να αναφερθούν στο ίδιο αντικείμενο, π.χ. *δέντρο* στα ελληνικά, *tree* στα αγγλικά, *Baum* στα γερμανικά, *arbre* στα γαλλικά, *arbor* στα ιταλικά κ.λπ. Από την ιδιότητα αυτή προκύπτει και το κοινωνικό παράδοξο της γλώσσας, στο οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω, που περιλαμβάνει και τη διαδικασία κατάκτησης της γλώσσας μέσα σε μια συγκεκριμένη γλωσσική κοινότητα: κάθε παιδί πρέπει να μάθει εξαρχής τα συγκεκριμένα σημεία της γλωσσικής κοινότητας στην οποία μεγαλώνει και τη συμβατική τους χρήση, καθώς δεν υπάρχει μία μόνο πανανθρώπινη γλώσσα.

Φυσικά, όλα τα γλωσσικά σημεία δεν αποτελούν σύμβολα.

Ο Αμερικανός **Charles Sanders Peirce** (Τσαρλς Σάντερς Περς, 1839-1914) ασχολήθηκε με τη Χημεία, τα Μαθηματικά, τη Λογική, τη Φιλοσοφία, έχει όμως αναγνωριστεί κυρίως για τη συμβολή του στη θεμελίωση της *σημειωτικής*, της επιστήμης η οποία μελετά το σύνολο των σημείων (συμβόλων, ενδείξεων, συμπτωμάτων κ.λπ.) που χρησιμοποιούνται στην επικοινωνία, στη δημιουργία μηνυμάτων και την παραγωγή νοήματος. Η σημειωτική διαφέρει από τη γλωσσολογία γιατί ασχολείται με όλα τα είδη σημείων σε κάθε μέσο ή τροπικότητα. Επιπλέον, ενδιαφέρεται περισσότερο για τα καθολικά χαρακτηριστικά των σημείων και της διαδικασίας παραγωγής τους παρά για τις ιδιαιτερότητες των επιμέρους γλωσσών. Με αυτή την έννοια, βρίσκεται πιο κοντά στη φιλοσοφία της γλώσσας. Ο Peirce δημοσίευε σε επιστημονικά περιοδικά της εποχής του, ενώ ανθολογίες των έργων του κυκλοφόρησαν μετά τον θάνατό του (Peirce 1958-1966). Η πρωτοβουλία Peirce Edition Project έχει ως στόχο να εκδώσει όλα τα έργα του σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή, με βάση τα χειρόγραφα του που βρίσκονται στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ (βλ. Peirce 1976-, βλ. <http://www.iupui.edu/~peirce> και <http://www.nlx.com/home>).

αντίστοιχες του ενικού (*φως-φώτα, πατέρας-πατεράδες, παιδιά-παιδιά* και στα αγγλικά *child-children*, στα τουρκικά *küçük-küçükler* κ.λπ.). Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να γενικεύσουμε γιατί υπάρχουν πολλά αντιπαραδείγματα (π.χ. *δάσος-δάση*). Το ίδιο ισχύει για το φαινόμενο της συμβολικής αξίας των φθόγγων (βλ. Μπαμπινιώτης 1998: 100-102) ή του φωνοσυμβολισμού, που βασίζεται στην παρατήρηση ότι ορισμένοι φθόγγοι συνδέονται με συγκεκριμένες σημασίες λόγω της φύσης τους. Για παράδειγμα, ο φθόγγος *i*, που παράγεται με κλείσιμο της στοματικής κοιλότητας, ώστε να μένει μόνο ένα μικρό άνοιγμα

για τον εκπνεόμενο αέρα (βλ. Κεφάλαιο 8) συνδέεται συχνά με λέξεις όπως *μικρός, λίγος, μικρούτσικος* και στα αγγλικά *little*, στα ιταλικά *minimo* σε αντίθεση με λέξεις όπως *πελώριος, τεράστιος* κ.λπ. Ωστόσο, κι εδώ υπάρχουν πολλές εξαιρέσεις, που μας αποτρέπουν από το να γενικεύσουμε (π.χ. *πολύ, ελάχιστος-μέγιστος, πλείστος, μικρότερος, ελάσσων, παραμικρός*). Γενικά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι εξαιρέσεις στην ιδιότητα της συμβατικότητας είναι σχετικά λίγες και περιθωριακές στο σύνολο της γλώσσας, έτσι ώστε να μη θέτουν υπό αμφισβήτηση την ιδιότητα αυτή.

Ο ίδιος ο Saussure αναγνωρίζει μόνο τη *σχετική αιτιότητα* με την οποία συνδέονται πολλά γλωσσικά σημεία μέσα στο σύστημα της γλώσσας και αφού έχουν ήδη ενταχθεί σε αυτό. Για παράδειγμα, στη λέξη *μαχαιροπίρουνα* υπάρχει μια σχετική σύνδεση σημαίνοντος-σημαινομένου, που βασίζεται ακριβώς στη σύνδεση των σημαίνοντων και των σημαινομένων των σημείων *μαχαίρια* και *πιρούνια*. Το ίδιο συμβαίνει και στη λέξη *προφυλακίζω*, όπου υπάρχει μια σχετική αιτιότητα στη σύνδεση των στοιχείων *προ-*, *φυλακή* και *-ίζω* ή στη λέξη *δεκαεννέα* σε αντίθεση με τη λέξη *είκοσι* (ακριβώς όπως στα παραδείγματα του Saussure *dix-neuf* και *vingt* στα γαλλικά). Ωστόσο, εδώ η σχετική αιτιότητα αφορά τις σχέσεις μεταξύ σημείων και όχι την πρωταρχική σύνδεση σημαίνοντος-σημαινομένου. Κάθε γλώσσα μπορεί να συνδέει σημεία της και συνήθως τα συνδέει με μια ορισμένη αιτιότητα, αλλά προηγείται η συμβατική σύνδεση σημαίνοντος-σημαινομένου (π.χ. ανάμεσα στο /δέκα/ και το «δέκα» ή στο /ενέα/ και το «εννέα») και επιπλέον η ίδια η αιτιολόγηση είναι συμβατική: δεν υπάρχει λόγος γιατί να λέμε *δεκαεννέα* αντί για *εννεακαίδεκα* ή *nineteen, neunzehn* κ.λπ.

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αρκετά γλωσσικά σημεία δεν είναι ούτε συμβατικά, ούτε απεικονιστικά, αλλά δεικτικά, το περιεχόμενό τους δηλαδή καθορίζεται από τις περιστάσεις ομιλίας. Αυτό συμβαίνει με λέξεις όπως *εγώ, αυτός, εκείνος, αύριο, τώρα, εκεί*, που δεν έχουν το ίδιο περιεχόμενο ανεξάρτη-

τα από το περικείμενο, αλλά αποκτούν κάθε φορά καινούργιο νόημα, σύμφωνα με το ποιος μιλά, πού βρίσκεται κ.λπ.

Επιπλέον, το αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου δεν σημαίνει ότι οι ομιλητές επιλέγουν αυθαίρετα τα γλωσσικά σημεία που χρησιμοποιούν. Αντίθετα, τα γλωσσικά σημεία διαθέτουν πάντοτε μια ορισμένη *προοπτική*, η οποία _____ βασίζεται στον εντοπισμό της γλώσσας σε _____ *προοπτική* ένα συγκεκριμένο περικείμενο. Με άλλα λόγια, ο ομιλητής μπορεί να αναφερθεί στο ίδιο αντικείμενο ως *ζώο, θηλαστικό, σκύλο, σκυλάκι, κουτάβι* κ.λπ., να χαρακτηρίσει ένα άτομο *παχουλό, εύσωμο, γεμάτο* κ.ά., ανάλογα με τις επικοινωνιακές ανάγκες και περιστάσεις. Η προοπτική αυτή εμπεριέχει την προσωπική στάση του ομιλητή και με αυτή την έννοια την αξιολόγησή του απέναντι στην πραγματικότητα. Φυσικά, η αξιολόγηση αυτή δεν είναι ποτέ απολύτως προσωπική, αλλά εμπλέκει και κοινωνικούς παράγοντες. Όπως το τοποθετεί ο Βολόσινοφ, «κάθε λέξη είναι μια μικρή αρένα διασταύρωσης και πάλης κοινωνικών τόνων διαφόρων κατευθύνσεων. Η λέξη στα χείλη ενός συγκεκριμένου ατόμου εμφανίζεται σαν προϊόν της ζωντανής αλληλεπίδρασης κοινωνικών δυνάμεων» (1998: 121).

Μπορούμε να συνοψίσουμε τις ιδιότητες της γλώσσας που αναφέραμε έως τώρα αναφέροντας τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποιεί ο Hockett (1960) για να διαφοροποιήσει τα διάφορα σημειωτικά συστήματα μεταξύ τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι τα ακόλουθα:

- *Χρήση του φωνητικού-ακουστικού καναλιού.* Όπως είδαμε, η χρήση αυτή συνδέεται με τη γραμμικότητα και την πολυτροπικότητα των συστημάτων. Το συγκεκριμένο μέσο έχει ορισμένα πλεονεκτήματα, καθώς επιτρέπει τη μετάδοση μηνυμάτων σε κάθε περιβάλλον, ακόμη και αν μεσολαβούν εμπόδια, σε σχετικά μεγάλη απόσταση και με αρκετή ταχύτητα, ενώ δεν εμποδίζει άλλες δραστηριότητες του ανθρώπου.
- *Γενική εκπομπή και κατευθυνόμενη πρόσληψη.* Τα σημεία μεταδίδονται και μπορούν να προσληφθούν από όλους όσοι